

Acsády Judit

MTA TK Szociológia Intézet

Államszocializmus — nők — ellenzékiesség¹

Az államszocializmus éveiben a „nőkérdés” — mint minden más társadalmi kérdés — tematizálása a központilag vezérelt, pártellenőrzés alatt működő állami szervek kezében volt. Ebben a domináns diskurzusban a nőkérdést, a nők emancipációját (elsősorban az alkotmányban rögzített jogokkal és a teljes foglalkoztatás politikájával) megoldottnak tekintették, a női egyenjogúság témája elsősorban propaganda minőségében jelent csak meg. A nők és férfiak közötti társadalmi különbségek, a diszkrimináció különböző formái azonban fennmaradtak ebben az időszakban is: megmaradt a bérek közötti jellegzetes különbség, nagy maradt a munkaerő-piaci szegregáció, a nők továbbra is alulreprezentáltak maradtak a vezető pozíciókban és a közélet jelentős fórumain. A magánéletben többé-kevésbé változatlanok maradtak a felelősség-megosztás mintázatai, és a nő-férfi viszonyrendszer felépítésében nem kérdőjeleződött meg a nőket alárendelő, szexista diskurzus, fennmaradtak a nemekkel kapcsolatos sztereotípiák. A hetvenes évektől, a Kádár rendszer ellenzékeként megjelent az elsősorban értelmiségiekből álló ellenzéki hang (későbbi nevén a demokratikus ellenzék), a fennálló hatalom és intézményeinek bírálójaként. Ezekben a körökben számos női aktivista vett részt. (Közismert egy 1973-as aláírásgyűjtő akciójuk, amelyről a közelmúltban az egyik egykori résztvevő, Körösi Zsuzsa egy nagyszabású dokumentumfeltáró kutatást végzett.) Ám Magyarországon elmaradt ezen ellenzéki nők nőmozgalommá szerveződése, és az ellenzéken belül elmaradt a rendszer nőpolitikájának kritikája — míg a többi kelet-európai pártállamban több helyen is találunk ilyen kezdeményezéseket és létrejöttek a nyugati demokráciák második hullámos feminista mozgalmaihoz hasonló, azok diskurzusából merítkező csoportok. A tanulmány a Kádár korszak alatt a nők társadalmi helyzetnek tematizálódását mutatja be az első nyilvánosságban, a második nyilvánosságot tekintve pedig rekonstruálja a demokratikus ellenzékhez kötődő személyek visszaemlékezései és archív dokumentumok alapján, (külső és csoporton belüli tényezők figyelembe vételével), hogy a nőkérdés témája miért maradt ki az ellenzéki politizálásból.

¹Az előadás egyes részei a szerző egy korábbi tanulmányára épülnek, ld.: Acsády 2016.

Bevezetés

A nők és a hatalom szempontjából vizsgálva az államszocialista rendszereket két fontos mozzanatot érdemes felidéznünk mindenekelőtt. Először is, hasonlóan a keleti blokk többi országához, a II. világháború után a szovjet mintára létrehozott, Magyarországon létrejövő berendezkedés 1948-ban alkotmányosan elismerte és törvénybe foglalta a nők és a férfiak egyenlő jogait. Azt, hogy az akkor kiépülő egypártrendszer — a teljes munkavállalással, a képzés szélesedésével, az átalakuló társadalmi mobilitási csatornákkal, valamint a szociális intézmények és ellátások fejlődésével — mennyiben járult hozzá a nők emancipációjának már korábban elkezdődött folyamatához most az előadás témájához kapcsolódva abból a szempontból vizsgáljuk, hogy az államszocializmus ideje alatt (elsősorban most a kádári konszolidációt követően) volt-e, és milyen kritika fogalmazódott meg a pártállam nőemancipációs programjával, nőpolitikájával kapcsolatban. Artikulálódott-e olyan alulról szerveződő női érdekeket kifejező hang, amely reflektált volna a berendezkedés nemileg kódolt mozzanataira, hatalmi struktúráira, avagy az egyenlőnek tételezett férfi/nő kapcsolatok dinamikáira, mindennapi tapasztalataira? Ahhoz, hogy efféle hang megjelenjen a társadalmi nyilvánosságban, fel kell tételeznünk a civil társadalom mozgási szabadságát, ami azonban az államszocialista berendezkedés idején nem adatott meg.

Másodszor, tehát fel kell idéznünk, hogy Magyarországon az 1949-es évtől a Belügyminisztérium a társadalmi szervezeteket rendeletekkel megszünteti, a szervezetek vagyonát elkobozza, működésüket betiltja. A századelőn még virágzó, majd a két világháború között ugyan szigorú korlátok között, de tovább élő civil szervezetek világa tehát megfagy, a társadalmi önszerveződés lehetősége elveszik. Így természetesen a nőszervezetek is hallgatásra kényszerültek. Témánk szempontjából különös figyelmet érdemel az 1904-ben alapított Feministák Egyesületének² a sorsa ebben az időszakban, hiszen ezt a szervezetet tekinthetjük a magyarországi autentikus feminista hang kibontójának, aktivistáit pedig a nők társadalmi egyenlőségének egyik legfontosabb és szakmailag is hiteles, felkészült szószólóinak a társadalmi nyilvánosságban, akik egyben létrehozói és közreműködői számtalan intézményi és társadalmi struktúrát érintő innovációnak. Ugyanakkor ez az a szervezet, amely értő figyelője és támogatója a nők emancipációs folyamatának

² Az egyesület története a közelmúltban kutatott témává vált, ld. többek között: Judit Szapor, Mészáros Zsolt, Susan Zimmermann, Czeferner Dóra, Pető Andrea, Zalai Katalin kutatók tevékenységét, és a szerző korábbi számos publikációját (a TNTeF-ben is) és konferencia előadásait, pl. Acsády 1999; Acsády-Mészáros 2016. Korábban elsősorban a választójogi törekvések történetének kapcsán foglalkoztak az egyesülettel, ld. pl. N. Szegvári 1981.

minden részletében, abban a történelmi helyzetben azonban, amikor elvileg a nők egyenlő jogokat kapnak és élni tudnának jogaikkal, akkor elhallgattatják.

Az 561.890/1949/IV/3.B.M rendelet alapján feloszlatják az akkor éppen a Budapest, V. kerület, Percel Mór utcai székhelyű Feministák Egyesületét,³ amely a háborús évek és megrázkódtató személyes traumák után épp csak 1948-ban alakult újjá. Így ez a szervezet a többi társadalmi egyesülethez, klubhoz, körhöz hasonlóan kénytelen volt feladni tevékenységét a társadalmi nyilvánosságban.⁴ Az, hogy az addig létező szervezetek, köztük sportkörök, gazdakörök, polgári olvasókörök, olvasó egyletek, munkásegyletek, népkörök, társaskörök, vadász körök, dalegyletek, jótékonyági nőszervezetek, vallási egyesületek, gazdaszönyökörök és értelmiségi klubok⁵, vagy az állampárttól független politikai és érdekvédelmi szervezetek több, mint négy évtizeden át nem működhetek, egészen a rendszerváltás utáni időkhöz képest a hatását a társadalmi folyamatokban. Magyarországon jelenleg a többi volt szovjet-blokk utódállamhoz hasonlóan a lakosság társadalmi szervezetekben, önkéntes tevékenységben való részvétele kirívóan jelentéktelen a nyugati demokráciák országaihoz képest.⁶

A civil szféra szerveződésének hiánya az államszocializmus idején a hatalom szempontjából azt eredményezte, hogy nem jelent meg (legalábbis a legális nyilvánosság számára) a központi akaratától eltérő vélemény és érdek. Az úgynevezett második nyilvánosság kis köreiből az 1970-es évektől megjelentek társadalomkritikus hangok elsősorban az egyéni szabadságjogok, emberi jogok szemszögéből bírálva a pártállam szigorú központi kontrollon alapuló hatalmát. Kérdés azonban, hogy a rendszer működésének egyik sarokkövének számító szovjet-típusú „emancipációs” politikára vajon miként reflektál az első, illetve a második nyilvánosság? A környező országokban találunk példát arra, hogy ebben az időszakban az ottani disszidens körökhöz köthetően autentikus feminista csoportok alakulnak, amelyek a társadalmi nemek elemző szempontjából rámutatnak a rendszernek a nőket hátrányos helyzetben tartó mechanizmusaira. Vajon találunk-e hasonló hangokat a magyarországi demokratikus ellenzékben a kádárizmus évei alatt, milyen

³ A feloszlásról szóló dokumentumot ld.: MNL P999 No99.

⁴ A szervezetek betiltásáról ld. még Schadt 2003, 83; Pető 1998.

⁵ Ezek a leggyakoribb társadalmi szervezetek aszerint a nyilvántartás szerint, amit a BM 1948-tól állított össze, először „ellenőrzési” szándékkal, majd egyértelműen a feloszlások adminisztratív véghezvitele céljából, illetve a feloszlattott szervezetek vagyonának felmérése miatt. Ld.: „Egyesületek évi ellenőrzéséről” 1950 MNL 5631-23, és „Feloszlattott egyesületek vagyonáról” 1946-51 MNL 5630-2.

⁶ Az ESS adatai alapján míg a nyugati polgárok közel több, mint 50%-a részt vesz valamiféle társadalmi, önkéntes tevékenységben, addig ez az adat a kelet-európai tagállamokban 15% körüli átlagosan (European Social Survey 2006, saját számítások).

tényezők mozdíthatták előre, illetve hátráltatták a feminista kezdeményezéseket?

Nők helyzete az államszocializmusban — az első nyilvánosságban elérhető adatok, elemzések, megállapítások

Magyarországon a sajtóban és a társadalomkutatás irodalmában már az 1960-as évektől megjelennek a nők helyzetét feltáró, a nőemancipációs társadalmi programot értékelő írások.⁷ A rendszerváltás időszakáig azonban mindezek jellegzetesen kívül maradtak a gender studies adta értelmezési lehetőségeken kívül, mint ahogy az azt követő időszakban is problematikus marad ennek a fogalmi keretnek a következetes társadalomtudományi alkalmazása a hazai szakirodalomban, vagy értő megjelenítése a közéletben (Adamik 2018).

Néhány példával érzékeltethető, hogy milyen jelenségek feltárása indult el a pártállam idején. Többen megállapítják például, hogy az egyenlőség elvét hirdető politikai irányvonal ellenére a nemek közötti társadalmi különbségek az államszocializmus idején megmaradtak. A munkaerőpiacon a nemek közötti vertikális és horizontális szegregáció továbbra is jelen van, illetve folyamatosan újratermelődik, ahogy ezt például Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia 1969-ben publikált kutatása mutatja (Ferge–Turgonyi 1969). A munkásnőkkel készített interjúk alapján (kétszázhatvan munkásnővel készítették interjút többek között az alábbi üzemekben: Biogal, Debrecen; Budapesti Telefongyár; Pamutnyomóipari Vállalat; Szegedi Textilművek; Kelenföldi Textilművek; Nagykőrösi Konzervgyár; Lenfonó- és Szövőipari Vállalat, Budakalász). A kutatás alapkérdése ideologikusnak értékelhető, vagyis arra keresték a választ, hogy a női munkavállalással megvalósította-e a szocializmus a nemek egyenjogúságát? A nők egyenlőtlensége a szerzők szerint „az osztálytársadalmak sajátos terméke” (Ferge–Turgonyi 1969, 6) így az államszocializmusban (osztály nélküli társadalomként definiálva magát) a nemek szerinti hátrányoknak az elmélet szerint meg kellene szünniük. Am az adatok, és a későbbi elemzések is azt mutatták, hogy „[a] szakképzettebb vagy jobban fizetett munkákban jóval nagyobb a férfiak, mint a nők aránya; erős a foglalkozási nemi szegregáció, és az inkább férfimunkák értékelődtek magasabbra” (Ferge 1985, 74).

Az iparban foglalkoztatott nők többsége betanított (45–60%) és segédmunkás volt. Átlagkeresetük jóval elmaradt a férfiaké mögött, a női bérek bizonyos szint fölé nem mentek, illetve kevésbé voltak

⁷ Hasonló felmérésekre és sajtóvitákra Tóth Eszter Zsófia is hivatkozik a korszakot feldolgozó könyvében (Tóth 2010, 174).

differenciáltak (Ferge–Turgonyi 1969, 14). A hagyományosan, jól jövedelmező szakmák jellegzetesen 90-99%-ban férfi szakterületek maradtak, bár az ötvenes években voltak próbálkozások a nők bevonására ezen szakmákba (műszerészek, lakatosok, hegesztők, villanszerelők, esztergályosok, autószerelők, gépkocsivezetők), de arányuk alacsony maradt. A gyengébben fizető ágazatokban nőtt meg a nők túlsúlya, illetve nőiesedtek el a szakmák teljesen. Íde sorolhatjuk például a textilipart, amelyben 1949-ben 77% volt a fonók és szövők közt a nők aránya (tehát még viszonylag jelentős számban voltak jelen férfiak is), de tíz év múlva, 1959-ben a nők aránya már 92%-ra emelkedett.

A szegregáció a nők vezetésben elfoglalt helyére is jellemző volt, hiszen a korszakban elenyészően kicsi volt az államigazgatási szinttől a művezetőikig az arányuk.⁸ „[A] felsőbb szintű vezetés szinte teljesen férfimonopólium” — állapítja meg Ferge Zsuzsa is. Ebben az időszakban Magyarországon a nők a férfiak bérének 70–80 százalékát kapták meg, és a nők a „kereseti hierarchia alsóbb szintjein helyezkednek el” (Koncz 1987, 275). A nők munkavállalását kellő mértékben nem kísérte, támogatta meg újfajta megközelítés abban a tekintetben, hogy a háztartási felelőségeket és a gyermeknevelést miként lehetne megosztani. Bár a gyermekfelügyelet állami intézményeit bővítették, mégis „kevésnek bizonyult a bölcsődei férőhely, kevés és nem értékálló a gyes; [...] túlsúfoltak és romló pedagógiai színvonalúak az óvodák; a nemek közötti partnerség és az egyenlő tehermegosztás gyakorlata csak lassan, vontatottan halad előre.” (Ferge 1985, 74).

A munkavállalás ekkor tehát szinte összeegyeztethetetlennek bizonyult a családi háztartási munkamegosztásban a nőre háruló, a hagyományos mintákat követő elvárásokkal⁹. Az ipari munkásnők körében végzett kutatás alapján mindennek következményei között idegrendszeri és érrendszeri megbetegedések, neurózis (a zaj, több műszak, kimerültség miatt) voltak, amelyek tüneteivel azonban az üzemorvosok nem írják ki őket betegszabadságra. Megállapítható volt az is, hogy csak gazdasági szempontok érvényesülnek a munkaszervezésnél, munkavédelmiük nem (Ferge–Turgonyi 1969, 59).

A társadalomban a nemek közötti hierarchia, a szexista attitűdök és a tradicionális szerepelvárások fennmaradtak az államszocializmus emancipációs politikája idején is (H. Sas 1984). Mindemellett az 1960-as évek

⁸ A Schadt Mária (2003) által gyűjtött adatok szerint a vállalatigazgatók 5,2%-a volt nő.

⁹ Hasonlóan értékelte a helyzetet Koncz Katalin is: leküzdhetetlen nehézségekbe ütközik a munkavállalás és a családi felelőségek összeegyeztetése (a nőkre nehezedő kettős, illetve a háztáji gazdaságot is működtető család esetén hármas szintű) elvárásokból adódó feszültségek (Koncz 1987, 285–289 és 291–292).

közepétől fellobbantak a viták a sajtóban a nőemancipációról, demográfiai kérdésekről, családformákról, a nemek társadalmi különbségeiről. Ezekben a témákban társadalomtudományi, filozófiai elemzések, tanulmányok is megjelentek.¹⁰ Sok esetben az írások a nőemancipációt, hovatovább az „emancipált” nőket hibáztatták negatív társadalmi jelenségek miatt. A viták végeredményüket tekintve sok esetben az államszocializmus nemeket rendszabályozó politikájának menetébe illeszkedtek, hovatovább legitimálták a rendszert (Takács 2015, 163–165).

A feminizmus korszerű irányzatai jó kiindulópontjai lehetnek volna az államszocializmusban megvalósított egyenlőségi politika minőségi, politikai értékelésének már a hetvenes évektől. Az első nyilvánosságban, az állami cenzúra által felügyelt könyvpiacra és sajtóban azonban mindent elkövettek, hogy a társadalmi nyilvánosság számára a legnagyobb zavart és értetlenséget gerjesszenek a feminizmussal és annak történetével kapcsolatban. A feminizmus hazai történetét, az itthoni mozgalmak tartalmát és kapcsolódását nemzetközi szervezetekhez gyakorlatilag kihagyták a történelemírásból.¹¹ Az európai és az egyesült államokbeli úgynevezett második hullám legismertebb szerzőinek világszerte elterjedt, alapműveknek számító írásait magyarra nem fordították le (azóta sem), és az akkori aktivizmust, a mozgalmak üzeneteit teljesen félremagyarázva jelenítették meg a hírekben.¹² A nagyközönség tehát nem ismerhette meg magyarul soha Betty Friedan *The Feminine Mystique* című kötetét sem. A rendszerváltás után ugyan elindult egyfajta hiánypótló, de meglehetősen esetleges fordítási hullám, a kortársak mégsem olvashatták itthon Nancy Chodorow, Shulamith Firestone, Adrienne Rich, Ann Oakley, Juliet Mitchell vagy Kate Millett munkáit, hogy csak néhány nevet emeljünk ki. Nem, hogy magyarul nem voltak ezek az írások hozzáférhetőek a rendszerváltás előtt, hanem még a szerzőik is indexen voltak, így az eredeti művek is gyakorlatilag be voltak tiltva. Bollobás Enikő visszaemlékezéseiből ismerjük a következő anekdotikus esetet: „ekkor még erősen működött az állami cenzúra, [...] amerikai feminista könyveimet 1982-ben Ferihegyen elkobozták, majd »véletlenül« bezúzták” (Bollobás 2006, 23).

¹⁰ Heller Ágnes (1970) és Márkus Mária (1970) írásait követően felélénkült a családformákról, életformákról, kommunákról szóló sajtóvita is.

¹¹ Kivételt jelentenek N. Szegvári Katalin (1981) munkái, aki elsődleges forrásokat dolgozott fel, és törekedett hiteles képet nyújtani.

¹² A korabeli könyvkiadás egyik legszegényesebb foltja és szakmai szarvashibája Hernádi Miklós *Nemek és igének* (1979) című szemelvénygyűjteménye, amelyben kortárs feminista szerzőket kommentál.

A második nyilvánosság és a nőkérdés

Mivel a hivatalos, első nyilvánosság korlátozta tehát a nőkérdés manipulációktól mentes és árnyalt megtárgyalásának lehetséges forrásait, kérdés, hogy találunk-e az alternatív nyilvánosságban kezdeményezéseket ennek az ellentmondásnak a feloldására, reflexiót a nyilvánosság efféle korlátozására? Kérdés továbbá az is, hogy a disszidens, informális körökben működő hazai demokratikus ellenzék a kádárizmus alatt milyen álláspontot fogalmazott meg a rendszer egyik sarokkövének számító, szovjet típusú emancipációs politikával kapcsolatban? Megfogalmaz-e ezzel szemben valamiféle emberi jogokra alapozott kritikát, hangot ad-e feminista megközelítéseknek?

Kelet-Európában több példát is találunk arra, hogy megjelenik a szovjet típusú nőpolitika feminista szempontú kritikája, elsősorban disszidens körökben. Több helyen alakultak női önszerveződő csoportok, és változatos formában jelentek meg az ellenzéki mozgalmakhoz köthető autentikus női hangok, akik magukat feministának vallották. 1979-ben Leningrádban alapítják meg a *Nő és Oroszország* című szamizdatot¹³, amit nők írtak és nők állítottak elő. A lapban versek, novellák és számos írás jelent meg, amelyek feltárták és kritizálták a hivatalos emancipációs ideológia és a nők mindennapi életének valósága között tátongó szakadékot. Ezen ellentmondások leleplezése vált a lap egyik fő célkitűzésévé (Holt 1980, 6). Dokumentarista írásokat közöltek többek között például a szülészeti klinikákon tapasztalható áldatlan állapotokról, a szülő nőkkel szembeni (sokszor brutális) bánásmódról, a leányanyák életkörülményeinek nehézségeiről, megaláztatásaikról. A lap hangvételét tekintve kimutatható a kapcsolódás a korszak orosz ellenzéki női aktivizmusa felőla második hullám nyugati feminizmusához.

Hasonlóan ehhez, az új jugoszláv feminizmusban is tükröződik az 1970-es évek nőmozgalmainak szellemisége. Fiatal egyetemista nők és néhány férfi kötetlen találkozóin kezdtek szerveződni Zágrábban és Ljubljanában. Később feminista szellemiségű gyűléseket, összejöveteleket tartottak a Hallgatói Kultúr-központokban (*Studentski Kulturni Centar*) Belgrádban is. Az éttermi és informális baráti beszélgetéseket így nyilvános fórumok, előadásorozatok, folyóirat-publikációk követték. 1978-ban tartották Jugoszláviában az első nagyszabású feminista konferenciát (Lóránd 2012, 6).A

¹³A lap megjelenéséről a Londonban megjelenő *Labour Focus* című, a kelet-európai disszidenseknek teret adó periodika így ír: „A *Nő és Oroszország* megjelenése jelentős fejlődés a kelet-európai demokratikus mozgalmak számára. Az ellenzékiek a nőkérdést általában periférikusnak, ha nem teljesen irrelevánsnak tekintik, és úgy érvelnek, hogy először a demokratikus jogokért való küzdelemnek kell jönnie. A lap (*Nő és Oroszország*) szerkesztői szerint a feminizmus és a demokrácia elválaszthatatlanok, és a nők helyzete a kor égető problémája maradt” (Holt 1980, 7).

jugoszláv feminista mozgalom „lényegéből adódóan kritikus volt a létező szocialista rendszerrel és annak ígéreteivel szemben”(Lóránd 2012, 6).

A volt Német Demokratikus Köztársaságban szintén megtaláljuk női aktivizmusnak a nyomát a korszakban. 1982-től indult például egy női pacifista tiltakozás-sorozat. Akciójukról, amelynek során a kelet-német „nők százai tiltakoznak”, a nyugati sajtó is beszámolt. A tiltakozók továbbá Erich Honeckernek címzett levelükben követelték, hogy vonják vissza a nők háború esetén való besorolhatóságára vonatkozó törvényjavaslatot (Hundreds of Women 1982–83). A lengyel Szolidaritás szakszervezeti mozgalomban is a kezdetektől fogva jelentős szerepet töltöttek be nők (Penn 2006). A kelet-európai blokk több országában találunk tehát példát arra, hogy a disszidens csoportokként működő ellenzéki mozgalmakhoz köthetően női, feminista kezdeményezések is jelen voltak, és megjelenítették, tematizálták a nők társadalmi helyzetével kapcsolatos ellentmondásokat, feszültségeket, visszásságokat.

Magyarországon az alternatív nyilvánosság és a rendszerkritika elsősorban a később Demokratikus Ellenzék néven ismertté vált csoportosulás tagjaihoz köthető. Már a hetvenes években rendszeresen találkoztak, majd szabadegyetemet szerveztek, kötődtek avantgard művészcsoportok akcióihoz, saját szamizdat publikációt szerkesztettek. A mozgalom politikai értékeit tekintve manifesztté válnak emberi jogi, demokratikus, liberális és a nyugati újbaloldali, és „új társadalmi mozgalmak”¹⁴ értékeihez köthető mozzanatok például politikai nyilatkozataikban is. A csoport a Helsinki Záróokmány szellemiségéből merített a kezdetektől fogva, csatlakoztak a Charta 77 nevű kezdeményezéshez és aláírásgyűjtéshez, továbbá kifejezték szolidaritásukat a lengyel ellenzékkel a szükségállapot bevezetése idején (Lomax 1982, 2). A hazai társadalmi folyamatok közül jellegzetesen az 1968-at követő magyarországi gazdasági reformok, és az ezekhez társított enyhülési folyamatok megtorpanása, vagyis a több területen is megnyilvánuló „szigorítások” megjelenése is motiválta (Csizmadia 2015,121).

A pártállam politikáját bíráló és az egyéni szabadságjogok mellett kiálló hazai ellenzék azonban — eltérően a fentebbi kelet-európai példáktól — nem tematizálta a nőemancipáció ellentmondásait, a nők jogait érő sérelmeket, a feminizmus kérdését, mint ahogy ezt a témával foglalkozva már korábban is megfogalmazták:

¹⁴ Az új társadalmi mozgalmak jellegzetes témái: társadalmi egyenlőtlenségek, tömegkultúra, a fogyasztói társadalom kritikája, a média manipulatív hatalma, totális rendszerek kritikája, tekintélyelv-ellenesség, feminizmus, nők jogai, kisebbségek jogai, béke, leszerelés, atomenergia-kritika, ökológia.

A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. [...] A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem. (Bozóki 2010, 30)

Szamizdat folyóiratuk, a *Beszélő* gyakorlatilag egyáltalán nem tartalmazott cikkeket a nők kérdés különböző aspektusairól, a nők helyzetéről, munkavállalásáról, a férfi és női társadalmi viszony kérdéseiről vagy a feminizmusról, nőmozgalmakról. A *Beszélő*nek a túlnyomó férfitöbbség mellett ugyan néhány női szerzője is volt (köztük például Szalai Erzsébet, Hodosán Róza, Diószegi Olga), a *Beszélőszerkesztőség* tagjai (1981–1989) között ugyanakkor mindössze egy nő volt, Solt Ottilia.¹⁵ Az ellenzéki mozgalom házi nyomdáiban előállított szamizdat kiadványokként megjelenő könyvek¹⁶ között sem szerepeltek feminista, vagy a nőmozgalmakról szóló művek. Az ellenzéki mozgalom által szervezett repülő egyetemek programjából az általam hozzáfért források szerint szintén hiányzott a nők kérdés. Bár a hazai ellenzék tevékenységeiben szép számmal vettek részt nők, az ellenzék férfiak által feldolgozott eddigi története leginkább úgy íródik, hogy abból a nők sajnos jellegzetesen kimaradnak.¹⁷

Hodosán Róza visszaemlékezéseiből (Hodosán 2004) is rekonstruálható, hogy az ellenzéki körökben szép számmal voltak jelen elkötelezett női aktivisták, akik férfitársaikkal együtt vállalták az egyéni politikai és egzisztenciális kockázatot, a megfigyelt létet, illetve a szankciókat és a „száműzetést”. További retrospektív visszaemlékezések szerint¹⁸ a nők megtapasztalták, hogy ellenzéki, disszidens életformájuk gyakorlatilag mit sem változtatott nőként vagy családayaként a rájuk háruló terheken, és nem mentesítette őket az alól, hogy hagyományos alá-fölé rendeltségen alapuló intim kapcsolatokban éljenek férfi partnereikkel, még akkor sem, ha újfajta közösségi, együttélési minták szerint szerveződő kommunákban töltöttek el hosszabb-rövidebb éveket. Ezeknek a nehézségeknek és dilemmáknak

¹⁵A *Beszélői* szerkesztői között volt például Haraszti Miklós, Kőszeg Ferenc, Kis János, Nagy Bálint, Petri György és Szilágyi Sándor.

¹⁶Ld. pl. AB vagy ABC kiadó kötetei.

¹⁷Így például Csizmadia Ervin interjúköte (Csizmadia 1995) is tovább erősíti ezt: 16 egykori aktivistát szólaltat meg, akik között egy nő sem szerepel. Eppen ezért nagy jelentősége van Kőszeg Ferenc új *Beszélő*-ben megjelent írásának, amelyben Solt Ottiliára emlékezik (Kőszeg 2014).

¹⁸A további megállapítások az egykori aktivistákkal készült interjúkon alapszanak. Ezek közül három jelenleg külföldön élő aktivistával Dalos György vett fel életútinterjúkat a rendszerváltást követő években, amelyek kéziratát a rendelkezésemre bocsájotta, ezért ezúton is köszönet illeti őt. További interjúkat vettem fel az elmúlt években, az itt közölt idézetek is ezekből valók.

akkoriban kevésbé adtak hangot az ellenzékhez tartozók. Ritka kivétel ez alól Visi Lakatos Mária bejegyzése 1977-ben az ellenzék által informálisan vezetett naplóba. A KSH munkatársaként dolgozó értelmiségiként beszámol egy olyan napról, amikor 4 és fél éves sokat betegeskedő kisfiának ápolása mellett igyekeznek ellátni teendőit: „Tizenhat órája vagyok talpon egy perc lazítás nélkül. Eldőlök. Most kellene elkezdeni élni” (Barna et al. 1990, 61).

Hodosán Róza említett kötetében ugyan a nők a férfiak által definiált témákban, tevékenységekben vannak jelen, de sokszor segítőként, támogatóként, érdeklődő egyetemistaként, mégis tudni lehet további személyes visszaemlékezésekből és dokumentumokból, hogy a hazai ellenzéki csoportosulás női aktivistái több saját akciót is kezdeményeztek. Ezek közül legismertebbé az 1973-ban a születésszabályozás tervezett szigorítása ellen megfogalmazott rendszerkritikus petíció és a támogató aláírások gyűjtése vált.¹⁹ A szöveg megfogalmazói, és az akció szervezői közül Kőrösi Zsuzsa, Márkus Piroska és Veres Júliát emelhetjük most ki. Ők mindannyian külföldre távoztak 1973-at követően. A petíció szövegét olvasva feltűnik, hogy az nem egyértelműen a női jogok álláspontjából fogalmazódott meg, hanem sokkal inkább demográfiai kérdések szempontból. Azt célozta meg ugyanis, hogy a születésszám csökkenése megállítható legyen a tervezett szigorító intézkedések nélkül, más módon. A beadvány tulajdonképpen a pártállam által 1956-ban elfogadott határozat fenntartása mellett emelt szót, és úgy érvel, hogy egy demokratikusabb társadalmi légkörben nagyobb lenne a családalapítási kedv. Szükségesnek tartanak a petíció szerzői újabb család és szociálpolitikai intézkedések a családok támogatására. A petíció így inkább a demokratizálás igényét helyezi inkább középpontba. Az aláírásgyűjtő akciót követő megtorló intézkedések megerősítették és egyértelművé tették, hogy a különvélemény kifejezése a nyilvánosságban elfogadhatatlan volt a pártállam számára. (Acsády, 2016)

Az aláírásgyűjtő akció mellett más tevékenységet is fel tudunk idézni, amelynek női kezdeményezői voltak. Veres Júlia volt az egyik létrehozója annak a szellemes feminista ihletésű, ellenzéki körökben megszervezett, de végül is nyilvános kiállításnak, amelynek során az akkori mindennapok karikatúra folyóirata, a *Ludas Matyi* nőképét, nőábrázolásait mutatták be. Erről így emlékezik vissza:

Mint tudjuk, a szocializmusban a nőkérdés nem probléma, hiszen mindenki felszabadult, egyenjogúság van. Végül is itt azt kellett bebizonyítani, hogy ez hazugság, hogy azt állítják, hogy nincs, pedig van nőelnyomás, kimutatni,

¹⁹ A témáról ld. az egyik korabeli főszervező, Kőrösi Zsuzsa előadását a NYIM 2017-es konferencián, aki a petíció egykori aláíróval vett fel mélyinterjúkat, és gyűjtött össze anyagokat a ÁBTL-ből. Az 1973-as petíció témáját több újabb publikáció is említi.

hogy ez tényleg így van, pedig azt mondják, hogy nem. Ez volt akkoriban az egész ellenzékiiség lényege: bebizonyítani, hogy nem úgy van, ahogy mondják [...]. Jópofa ötletnek tűnt, hogy a köztudatot mérjük egy megnyilvánulásán, mégpedig ebben a könnyű műfajban, ahol nagyon direkten és kézzelfogható módon tetten lehet érni a nőkép aspektusait.²⁰

Az ellenzéki körökben később kisebb, feminista szellemiségű megbeszélések is voltak, de ezek a kezdeményezések nem folytatódtak, sőt, a résztvevőket kényelmetlen helyzetbe hozták, elbátortalanították társaik. Márkus Piroska egy 1983-ban publikált írásában a Londonban megjelenő *Labour Focus* című lapban súlyos kritikát fogalmazott meg a pesti ellenzéki csoporton belüli személyközi viszonyokról, amelyek eredményeképpen szerinte az ellenzéken belül gyakorlatilag elhallgattatták, illetve nem engedték kibontakozni a női hangokat (Márkus 1983). Többek között „önpusztító szűk-körű társaság”-nak, „hierarchikus férfi-hős kultuszon alapuló szubkultúra”-nak tartja a pesti ellenzéket (Márkus 1983, 45). Cikkében kifejezetten szexistának tartja a csoport szellemiségét, és úgy írja le, hogy a belső szereposztásban az intellektuális feladatokat végző férfiak a legkülönbözőbb módokon tolják háttérbe a velük amúgy hasonló végzettségű, értelmiségi, ellenzéki nőket (Márkus 1983, 46). „Az, hogy a nők láthatatlanok maradnak a történelemben, nem abból fakad, hogy nem tettek volna semmit a történelem alakításában” (Márkus 1983, 46).²¹ A személyközi kapcsolatok útvesztőit, kanyarjait más visszaemlékezőkhöz hasonlóan ő is a nőkre nézve méltatlan eljárásoknak tekintette. Szerinte ez a kör éppoly tekintélyelvű vonásokkal rendelkezik, mint a rendszer, amit bírál. Nem lehetett a belső „hatalmi viszonyokat megkérdőjelezni”, idézi fel az egyik visszaemlékező. Majd ugyanő hozzáteszi: „A nők nem kérdőjelezhatték meg a férfiakat. Volt egy hierarchia.” (E/7)²²

A visszaemlékező mindezt mély csalódottsággal tárta fel: „[...] én ezt tragikusan éltem meg, hogy briliánsabbnál briliánsabb embereket hogyan nyomtak le csak azért, mert nők” (E/7). Az egykori ellenzéki tag keserűen szögezi le, hogy bár az elvekkkel egyetértett, és szeretett volna minél több dologban részt venni: „az emberi részével kapcsolatban ennek a társaságnak nagyon ki voltam bukva” (E/1). Hasonló érzéseket fogalmaz meg egy másik volt aktivista: a nőket „gyakran elbátortalanították barátaik és szeretőik attól, hogy függetlenül éljenek és gondolkodjanak” (D/3).

²⁰ Idézet a Dalos György által 1993-ban felvett interjú publikálatlan kéziratából.

²¹ Angol eredetiben: „The invisibility of women in history is not due to the inactivity of women in making history”.

²² A további interjúrészletek a szerző által felvett interjúkból származnak, amelyben az interjúalanyok anonimok maradtak. A jelzés az interjú kéziratának betűjelét, és azon belül az oldalszámot jelöli.

A rendszerváltás utáni időkből visszatekintve az egykori ellenzéki tagok már plasztikusan látták azokat az ellentmondásokat, amiket akkor még nem:

Kiderült, az, hogy amivel itt a szocializmus etetett minket, hogy ez (értsd nőkérdés) meg van oldva, és messze nincs megoldva. Mi akkor azt hittük, hogy minékünk ezzel nem kell foglalkozni, az egyenlő munkáért egyenlő bért, meg az összes többi ilyen, mert a mi generációnk ezt majd nagyon máshogy fogja csinálni. (D/5)

[...] ez a társaság nem kérdőjelezte meg azt az alaphazugságot, hogy a létező szocializmus megvalósította a nemek egyenjogúságát. Az nem lett megkérdőjelezve. (E/3)

[...] úgy véltük, a nőkérdést megoldotta a pártpolitika. (B/1)

[F]öl se merült, hogy a nők egyenjogúsága az egy alap emberi jogi kérdés. (E/3)

Belátva ennek hosszab távú jelentőségét, illetve következményeit hangzik a keserű, önfeltáró felismerés: „Ez a nemzedék itt, Magyarországon nem teljesítette ezt a fajta küldetést” (D/6).

Ahhoz, hogy ezt a folyamatot megértsük, vagyis hogy miért nem tudott a rendszert bíráló,— későbbi kifejezéssel élve — gender szempontú, avagy feminista hagyományokra építő kritikai gondolkodás kialakulni ebben a körben, a személyes kirekesztő mechanizmusok mellett látnunk kell azt is, hogy az ellenzék női aktivistái értelmiségiként részesülve a rendszer adta lehetőségekből, nem feltétlenül úgy értelmezték magukat, mint a korábbi női jogi aktivizmus folytatói, így nem is merítettek az emancipációs mozgalmak történetéből. Más társadalmi mozgalmakhoz hasonlóan a nőmozgalmak kibontakozásának, megerősödésének és identitásképzésének is jelentős mozzanata a korábbi törekvések örökségének, mint szellemi hagyománynak az ismerete és beolvasztása (Cowman 2011). Enélkül nem igen alakul ki az adott csoportban közös identitás, látásmód, és vízió. A hetvenes évek magyar ellenzéke nem vitte tehát tovább (nem is nagyon merült fel) a korai hazai feminista törekvések felidézése, feltárása. Később, a rendszerváltást követően kerül csak sor arra, hogy az új feminista aktivizmus²³ erőfeszítéseket tegyen a korábbi időszakok emancipációs törekvései és a századelő magyarországi feminista mozgalmainak feltárására és újraértelmezésére, valamint a hetvenes évek aktivistáihoz való kapcsolódásra.

²³ Ld. az 1990-ben alapított Feminista Hálózat tevékenységét és kiadványát *Nőszemély* címmel 1993 és 1998 között.

Konklúzió

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy bár a demokratikus ellenzékben szép számmal vettek részt női aktivisták, szemben a többi kelet-európai példával, a magyarországi ellenzékben alig jelentek meg és el is haltak a feministának mondható vagy a női jogokhoz köthető, vagy akár a hivatalos nőpolitikát kritikusan értelmező hangok. A felidézett visszaemlékezések szerint a csoport hagyományosnak mondható férfidominanciát érvényesítő mechanizmusai hozzájárulhattak ehhez az úrhöz.

Megállapítható, hogy a kezdeményezések ellenére nem vált valóra a kádárizmus alatt egy feminista alapú kritikus beszédmód kialakítása, párhuzamban a nyugati törekvésekkel, építve a korábbi hazai autentikus emancipációs törekvések eszmeiségére és továbbvive a patriarchátus elemzésének fonalát. Így nem jelent meg olyan hang, amely reflektált volna a felülről jövő nőpolitika ellentmondásaira. Mindez máig meghatározza a nemek társadalmi helyzetéről való gondolkodást, és engedi tovább élni a közéletben a számtalan félreértést és szándékos politikai torzítást. A jövőben a nők önszerveződését, a nemekről való gondolkodást és a politikai irányokat meghatározhatja a korábban szándékosan elmosott, és így egy időre a közgondolkodásból szinte teljesen eltűnő hazai női aktivizmus korábbi történeteinek feltárása.

Felhasznált irodalom

- Acsády, Judit. 2016. „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk? Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról.” In Takács Judit és P.Tóth Tamás (Szerk.) *Kisebbség, többség, többszörösség: Kisebbségi–többségi viszonyok a magyar társadalomban*. Budapest:MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, 227–254.
- 2016. „[Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk? Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról.](#)” *Socio.hu: Társadalomtudományi Szemle* 6 (2): 175–197.
- 1999. „A magyarországi feminizmus a századelőn.” In Püski Levente, Timár Lajos és Valuch Tibor (szerk.) *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben, 1. kötet*. Debrecen: KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke (Jelenkortörténeti Műhely 2.), 295–311.

- *Interjúk aktivistákkal. 2010-2012.* Kézirat. A szerző tulajdonában.
- Acsády, Judit és Mészáros Zsolt. 2016. „Feminizmus a fővárosban és vidéken”
In Pap József, Tóth Árpád és Valuch Tibor (szerk.) *Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon.* Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, 486–502
- Adamik, Mária. 2018. „A „gender” a magyarországi közéleti és tudományos karanténban.” *TNTeF* 8 (1):
- Barna, Imre, Kenedi János, Sulyok Miklós és Várady Szabolcs szerk. 1990. *A Napló. 1977–1982 (Válogatás).* Budapest: Minerva Kft.
- Bollobás, Enikő. 2006. „Társadalmi nem az amerikai kultúra és irodalom oktatásában.” In Pető Andrea (szerk.) *A társadalmi nemek oktatása Magyarországon.* Budapest: Ifjúsági, Családügyi, Szociális és esélyegyenlőségi Minisztérium, 22–29.
- Bozóki, András. 2010. „A magyar demokratikus ellenzék: Önreflexió, identitás és politikai diskurzus”. *Politikatudományi Szemle* 2: 7–45.
- Cowman, Krista. 2011. „Feminism, History and Citizenship: The British Example.” *2nd European Conference on Politics and Gender.* Budapest: Central European University. 2011. január 14.
- Csizmadia, Ervin. 1995. *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). I-III.* Budapest: T-Twins Kiadó.
- Csizmadia, Ervin, 2015. „The Hungarian Democratic Opposition in the 1980’s: External and Internal Effects and Resources”. *Intersections* 4: 119–138.
- Dalos, György. 1993. *Interjúk.* Kézirat.
- Ferge, Zsuzsa. 1985. „Biologikum és a nemek közötti egyenlőség.” Koncz Katalin (szerk.) *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények.* Budapest: Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Könyvkiadó, 68–92.
- Ferge, Zsuzsa és Turgonyi Júlia. 1969. *Az ipari munkásnők munka és életkörülményei.* Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Heller, Ágnes és Vajda Mihály. 1970. „Családforma és kommunizmus.” *Kortárs: Irodalmi és kritikai folyóirat* 14 (10): 1655–1665.
- H. Sas, Judit. 1984. *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Holt, Alix. 1980. „[Manifesto of ‘Woman and Russia’](#).” *Labour Focus on Eastern Europe* 3 (6): 7–9.
- Hodosán, Róza. 2004. *Számizdat történetek*. Budapest: Noran Könyvkiadó.
- „Hundreds of Women Make Pacific Protest.” 1982–83. *Labour Focus on Eastern Europe* 5 (5–6): 39–40.
- Koncz, Katalin. 1987. *Nők a munkaerőpiacon*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kószeg Ferenc. 2014. „[Solt Otilia 1944–1997](#).” *Beszélő* 2 (2). 2018. március 21.
- Lomax, Bill. 1982. „The Rise of the Democratic Opposition” *Labour Focus on Eastern Europe* 5 (3–4): 2–10
- Lóránd Zsófia. 2012. „[\(Poszt-\)szocialista poszt-feminizmus](#).” *TNTeF* 2 (2):5–14.
- Márkus, Mária. 1970. „A nő helyzete a munka világában”. *Kortárs: Irodalmi és kritikai folyóirat* 14 (2): 291–230
- Márkus, Piroska. 1982–83. „Labour Fills me With Grayness.” *Labour Focus on Eastern Europe* 5 (5–6): 45–46.
- N. Szegvári, Katalin. 1981. *Út a nők egyenjogúságához*. Budapest: Kossuth.
- Penn, Shana. 2006. *Solidarity’s Secret. The Women Who Defeated Communism in Poland*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Pető, Andrea. 1998. *Nőhistóriák: A politizáló magyar nők történetéből 1945–1951*. Budapest: Seneca.
- Schadt, Mária. 2003. *Feltörekvő dolgozó nő. Nők az ötvenes években*. Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Takács, Judit. 2015. „Disciplining gender and (homo)sexuality in state-socialist Hungary in the 1970s.” *European Review of History: Revue européenne d’histoire* 22 (1): 161-175.
- Tóth, Eszter Zsófia. 2010. *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely.